

MIROŚLAW SADOWSKI

Uniwersytet Wrocławski

Czy islam ma charakter totalitarny?

Celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie o podobieństwa pomiędzy islamem a totalitaryzmem. Takie podejście zmusza autora do przynajmniej pobieżnego przedstawienia najbardziej charakterystycznych cech totalitaryzmu, aby na ich podstawie odnieść się do postawionego problemu. Marek Bankowicz nie zawahał się nawet stwierdzić, że wiele oznak totalitaryzmu przejawiają współczesne państwa odwołujące się do fundamentalistycznie pojmowanego islamu¹. Wskazać można również wielu innych autorów, dla których islam jest tożsamy z totalitaryzmem².

W powszechnym przekonaniu totalitaryzm to charakterystyczny dla XX-wiecznych reżimów włoskiego, niemieckiego i sowieckiego³ system rządów zmierzający do całkowitego panowania nad społeczeństwem. Termin „totalitaryzm” po raz pierwszy został użyty w 1923 r. przez Giovanniego Amendolę, który chciał potępić ambicje włoskich faszystów zmierzające do zdobycia pełni władzy we Włoszech. Włoski termin *totalitario* oznacza ‘całkowity, absolutny’⁴, a do debaty publicznej wprowadzony został w 1925 r. przez Benito Mussoliniego, na określenie nowego typu państwa — faszystowskich Włoch. Znaczenie, które dziś przypisuje się temu pojęciu, zostało mu nadane kilka lat później — w 1928 r. — gdy dostrzeżono podobieństwa między faszyzmem a komunizmem.

¹ Por. M. Bankowicz, *Totalitaryzm*, [hasło w:] *Słownik społeczny*, red. B. Szlachta, Kraków 2004, s. 1481.

² Najbardziej wpisuje się w ten trend Hamed Abdel-Samad, który w 2015 r. opublikował książkę pod znamienym tytułem: *Der islamische Faschismus: eine Analyse*. W 2016 r. praca ta została wydana w języku angielskim, a rok później — francuskim.

³ Wydaje się, że również Chiny pod rządami Mao i Korea Północna pod panowaniem Kimów mogą być zaliczone do reżimów totalitarnych.

⁴ E. Kamenka, *Totalitaryzm*, [hasło w:] *Przewodnik po współczesnej filozofii politycznej*, red. R.E. Goodin, P. Pettit, Warszawa 1998, s. 800.

Istnieje wiele definicji i teorii totalitaryzmu. Najbardziej znane wykładnie należą do Carla Friedricha i Zbigniewa Brzezińskiego oraz do Hannah Arendt. Ryszard Legutko pierwszą z nich nazywa polityczną, drugą — antropologiczną⁵.

Friedrich i Brzeziński definiują totalitaryzm jako system instytucji pozostających pod kontrolą jednej partii ideologicznej, który stosuje terror, aby utrzymać ludzi w posłuchu⁶. Zgodnie z tą teorią totalitaryzm był zwykle narzucony społeczeństwu przez ideologiczną partię, obcą siłę, a główną cechą systemu stanowił wszechobecny terror.

Z kolei według Arendt totalitaryzm charakteryzuje się zasadniczą odmiennością w porównaniu z wcześniejszymi formami organizacji społeczeństwa, panowania politycznego oraz systemów wartości. Mimo różnic pomiędzy poszczególnymi odmianami reżimu można odnaleźć w nim pewne powtarzające się cechy, z których na pierwszy plan wysuwa się jego niszczyielski charakter. Badaczka dowodzi, że

totalitaryzm jest zasadniczo odmienny od innych znanych nam postaci politycznego ucisku, takich jak despotyzm, tyrania i dyktatura. Wszędzie tam, gdzie doszedł do władzy, stworzył zupełnie nowe instytucje polityczne, niszcząc zarazem wszystkie społeczne, prawne i polityczne tradycje kraju⁷.

Teoria totalitaryzmu kształtowała się w latach 40–50. XX w. i rozwijała się w ciągu następnego dziesięciolecia. Autorami pierwszych prac dotyczących tego zagadnienia byli Fryderyk August von Hayek (*Droga do zniewolenia*, 1944 r.), H. Arendt (*Korzenie totalitaryzmu*, 1951 r.) oraz C. Friedrich i Z. Brzeziński (*Dyktatura totalitarna*, 1956 r.).

W 1952 r. w USA odbyła się konferencja poświęcona totalitaryzmowi, na której padło stwierdzenie, że totalitaryzm to zamknięte społeczeństwo, w którym wszystko — od wychowania dzieci do produkcji — kontrolowane jest przez jedno centrum decyzyjne. Za najbardziej typowe cechy modelu totalitarnego uznano bezwzględne posłuszeństwo przerażające się w kult jednostki, antyintelektualizm, całkowitą kontrolę gospodarki i dwupoziomą sprawiedliwość (surowszą dla ludu, łagodniejszą dla rządzących).

W swojej klasycznej już dzisiaj pracy Friedrich i Brzeziński wskazali cechy polityczne totalitaryzmu:

1) panująca ideologia, która pragnie objąć ogół ludzkich spraw, jest opozycyjnie nastawiona wobec dotychczasowego ładu, na którego gruzach chce zbudować „nowy, wspaniały świat”;

⁵ R. Legutko, *Totalitaryzm i dusza ludzka*, [w:] *Totalitaryzm a zachodnia tradycja*, red. M. Kuniński, Kraków 2006, s. 46.

⁶ Z. Brzeziński, C. Friedrich, *Dyktatura totalitarna*, [w:] *Władza i polityka*, red. M. Ankiewicz, Warszawa 1988, s. 8.

⁷ H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, t. 1, Warszawa 1993, s. 494.

2) jedna, masowa partia nowego typu, kierowana przez wąską grupę lub jednostkę;

3) system terroru fizycznego i psychicznego, który obejmuje każdego członka społeczeństwa i prowadzi do strachu w całym społeczeństwie;

4) monopol informacyjny poprzez kontrolę wszelkich środków masowego przekazu i cenzurę;

5) monopol na korzystanie z wszelkich rodzajów broni;

6) centralne zarządzanie gospodarką⁸.

Odnosząc się do pierwszego wyznacznika, należy stwierdzić, że ideologia totalitarna rozumiana jest jako system idei i doktryn, które uzasadniają oraz wzmacniają totalitarną władzę przez prezentowanie jej jako rządów prawa oraz jako jedyne rozwiązanie problemów społecznych⁹. Ideologia pełni niezwykle ważną funkcję w systemie totalitarnym, a jednym z głównych jej zadań jest konieczność uzasadnienia struktury totalitarnej, przekonanie społeczeństwa o zasadności istnienia dyktatury, nieograniczonej władzy nad gospodarką i innymi dziedzinami.

Maria Zmierczak wskazuje typowe cechy ideologii totalitarnych:

Jedną z nich jest dążenie do zawładnięcia całym człowiekiem. Drugim elementem jest to, że ideologie totalitarne obiecują utopijną wizję spełnienia człowieka na ziemi i zbudowania idealnego, doskonałego systemu społecznego. Przy czym istotne jest, że dążenie do tego celu usprawiedliwia zastosowanie wszelkich środków dla jego realizacji¹⁰.

W ocenie tej badaczki nieodzownym elementem każdej ideologii totalitarnej jest idea wroga absolutnego, z którym nie ma kompromisu i którego należy wyeliminować.

Wreszcie, element, na który zwracał uwagę Leszek Kołakowski, to wykluczenie pluralizmu, nieuznawanie możliwości, że istnieje wielość kultur, systemów politycznych etc.¹¹

Wskazane wyznaczniki można odnaleźć w każdej odmianie totalitaryzmu: komunizmie, faszystym oraz maoizmie. Wszystkie trzy systemy starały się zawładnąć człowiekiem w całości. Wkraczały w najbardziej intymne sfery życia, nie pozostawiając ani odrobiny prywatności, wewnętrznej swobody, indywidualizmu. Ważnym elementem doktryny totalitaryzmu jest tu ponadto idea wroga.

Zgodnie z drugim wyznacznikiem państwo totalitarne dąży do zatarcia wszelkich różnic pomiędzy własnymi strukturami i instytucjami a społeczeństwem, dążąc do przeniknięcia i kontrolowania wszystkich aspektów zorganizowanego życia społecznego. Realizuje się ten cel przy pomocy partii rządzącej, która ma monopol polityczny i sprawuje władzę przy pomocy policji dysponującej

⁸ Z. Brzeziński, C. Friedrich, *op. cit.*

⁹ Zob. R. Scruton, *Źródło totalitaryzmu*, [w:] *Totalitaryzm a zachodnia tradycja...*, s. 57.

¹⁰ M. Zmierczak, *Ideologie totalitarne: faszystym i narodowy socjalizm*, [w:] *Totalitaryzm a zachodnia tradycja...*, s. 161.

¹¹ L. Kołakowski, *Totalitaryzm i zalety kłamstwa*, <http://aneks.kulturaliberalna.pl/wp-content/uploads/2016/02/36-kolakowski-With-Watermark.pdf> (dostęp: 5.03.2017).

nieograniczoną władzą. W takim państwie prawo nie jest środkiem chroniącym jednostkę, lecz mechanizmem rządzenia. Społeczeństwo różni się głównie ze względu na podział władzy. Posiadanie władzy bądź możliwość wpływu na nią staje się podstawą ekonomicznych i socjalnych przywilejów. Kształtuje się nowa, panująca klasa — główna siła systemu totalitarnego. Na czele jedynej partii stoi dyktator, który steruje całą partią i decyduje o wszystkim. Członkowie partii mają duże przywileje z tytułu przynależności do ugrupowania sprawującego władzę. W zamian za wszystkie dobrodziejstwa pozostają lojalni wobec przywódcy, aczkolwiek towarzyszy im także świadomość, iż w razie niepodporządkowania się zostaną pozbawieni swojego bogactwa i przywilejów.

Trzeci wyznacznik wskazuje, że kolejną cechą reżimów totalitarnych jest stosowanie terroru. Jak zauważyła H. Arendt:

Jeśli istotą władzy niemającej charakteru tyranii są rządy prawa, a bezprawie jest istotą tyranii, to... terror jest istotą totalitarnego panowania¹².

Po czwarte, należy zauważyć, że wszelkie reżimy totalitarne nieustannie zwalczają wolność słowa oraz kontrolują i cenzurują wszelkie środki masowego przekazu.

Następnie, po piąte, trzeba stwierdzić, że fundamentalną cechą systemu totalitarnego jest monopolizacja wszystkich sfer życia. Władza ma monopol na: władzę, gospodarkę, kulturę, lecz także broń.

I po szóste, wreszcie, musimy zwrócić uwagę, że panowanie ideologii i polityki przejawia się nie tylko w sferze socjalnej, ale też w gospodarce. Cechami charakterystycznymi totalitaryzmu w tej dziedzinie są: brak gospodarki rynkowej, likwidacja własności prywatnej i monopol państwa na zarządzanie wszystkimi najważniejszymi zasobami oraz samym człowiekiem.

Współcześni badacze nie są zgodni co do wszystkich elementów definiujących totalitaryzm. W ocenie Leonarda Shapiro totalitaryzm oznacza odrębną i nową formę rządów, która po raz pierwszy stała się możliwa w erze masowej demokracji, nowoczesnej technologii i XX-wiecznego nacjonalizmu. Autor ten zauważył, że totalitaryzm nie jest ostatecznym i niezmiennym „modelem” rządu, a pojęcie totalitaryzmu jest trudne do zdefiniowania i podatne na nadużycia demagogów¹³.

Arkady Rzegocki, opisując totalitaryzm, zwrócił z kolei uwagę, że jest to system rządów albo praktyka polityczna dążąca do całkowitego podporządkowania jednostek żyjących na danym terytorium władzy politycznej, do podporządkowania władzy każdej sfery życia człowieka. Stałym elementem totalitaryzmu

¹² H. Arendt, *op. cit.*, s. 499.

¹³ L. Shapiro, *Totalitarianism*, London 1972, s. 124–125. Na trudności i spory związane z definiowaniem totalitaryzmu zwrócił również uwagę Stanisław Filipowicz, który stwierdził, że sformułowanie „jednoznacznego poglądu dotyczącego »istoty« totalitaryzmu jest niemożliwe” (*idem, Historia myśli polityczno-prawnej*, Gdańsk 2001, s. 360).

jest ideologia, której wcielenie w życie pozwoli na stworzenie nowego człowieka, a istotnym środkiem do osiągnięcia tego celu jest stosowanie terroru¹⁴.

Natomiast Andrew Heywood stwierdził, że totalitaryzm to wszechogarniający system władzy politycznej, a pomocne w jego zaprowadzeniu są wszechobecna manipulacja ideologiczna oraz jawny terror. Ustrój ten dąży do władzy totalnej poprzez upolitycznienie każdego aspektu życia publicznego i prywatnego. W efekcie likwidacji ulega społeczeństwo obywatelskie i przestaje istnieć „sfera prywatna”.

Niektórzy badacze uważają, że komunizm i faszyzm to lewicowa i prawicowa wersja totalitaryzmu. Inni, jak np. Herbert Marcuse, dowodzą, że również demokracje liberalne mogą przejawiać cechy totalitarne¹⁵. W tym duchu wypowiedział się Jacob L. Talmon, który nie zawahał się napisać, że

totalitarna demokracja wyrasta ze wspólnego pnia osiemnastowiecznych idei i nie jest bynajmniej zjawiskiem świeżej daty, obcym tradycji Zachodu. Pojawiła się jako odrębny i rozpoznawalny nurt w czasach Rewolucji Francuskiej i odtąd rozwijała się nieprzerwanie¹⁶.

Wspomniany wcześniej M. Bankowicz definiuje totalitaryzm jako system polityczny, w którym wszystkie ludzkie zachowania kontrolowane są przez arbitralną władzę państwową i niepodlegającą dyskusji koncepcję ideologiczną, która realizowana jest dzięki stosowanemu na masową skalę terrorowi¹⁷.

Wydaje się zatem, że prawie wszyscy badacze wskazują na terror jako nieodłączny składnik totalitaryzmu. Bardziej zniuansowane stanowisko prezentuje Robert Scruton, który dostrzegł, że totalitaryzm nie musi opierać się na przemoc, lecz z reguły dowodzi się, że jest to system niesprawiedliwy, ponieważ państwo ingeruje w sferę wielu naturalnych uprawnień oraz likwiduje wszystkie formy zrzeszania się, które nie są narzucane przez władzę¹⁸.

Częstym sposobem definiowania totalitaryzmu jest postrzeganie tego systemu jako przeciwieństwo demokracji. William Zimmerman opisuje totalitaryzm jako całkowity brak instytucji i mechanizmów demokratycznych będący zaprzeczeniem demokratycznego reżimu¹⁹.

Skrótowe przedstawienie propozycji definiujących totalitaryzm pozwala na wskazanie jego kilku wyznaczników, które są bezspornie przyjmowane przez zdecydowaną większość badaczy. Zaliczyłbym do nich panującą ideologię, która obejmuje całość ludzkiego życia i stanowi istotne *novum* wobec starego porządku oraz jest opozycyjnie nastawiona wobec dotychczasowego ładu, na

¹⁴ A. Rzeżocki, *Totalitaryzm*, [hasło w:] *Słownik historii doktryn politycznych*, red. K. Chojnicka, M. Jaskólski, t. 6. T–Ż, z *Suplementem*, Warszawa 2015, s. 152–153.

¹⁵ Por. A. Heywood, *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*, Warszawa 2007, s. 234.

¹⁶ J.L. Talmon, *Źródła demokracji totalitarnej*, Kraków 2015, s. 196.

¹⁷ M. Bankowicz, *op. cit.*, s. 1481.

¹⁸ R. Scruton, *Słownik myśli politycznej*, Poznań 2002, s. 411.

¹⁹ Cyt. za: R. Bäcker, *Kategorie teoretyczne totalitaryzmu a badania empiryczne*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 38, 2016, nr 2, s. 9.

którego gruzach chce zbudować „nowy, wspaniały świat”. Ideologia ta głosi również hasło walki z wrogiem zewnętrznym lub wewnętrznym aż do ostatecznego zwycięstwa. W modelu totalitarnym władza należy do jednej partii, którą kieruje jednostka lub wąska grupa osób. W państwie totalitarnym panuje powszechny terror psychiczny i fizyczny, który utrzymuje w nieustannym strachu wszystkich członków społeczeństwa. Partia rządząca dysponuje monopolem informacyjnym dzięki kontroli i cenzurze wszystkich mediów. W analizowanym modelu gospodarka jest centralnie zarządzana, chociaż stopień centralizacji jest zróżnicowany. Państwo posiada monopol na korzystanie z wszelkich rodzajów broni. Inną cechą totalitaryzmu jest jego antydemokratyczny charakter i upolitycznienie każdego aspektu życia człowieka, co prowadzi do zniesienia granicy pomiędzy sferą publiczną i prywatną. W konsekwencji zanika społeczeństwo obywatelskie.

Jak wskazał Roman Bäcker, w systemie totalitarnym aparat partyjno-państwowy jest określany jako sprzężenie struktur i funkcji partii rządzącej i państwa, ponieważ urzędnicy państwowi realizują zadania wytyczone przez działaczy partyjnych. W ocenie tego autora wyznacznikiem totalitaryzmu jest również masowa i kontrolowana mobilizacja²⁰.

Dla systemu totalitarnego charakterystyczny jest ponadto monizm kulturowy i polityczny. Większość autorów podzieliłaby również pogląd głoszący, że totalitaryzm oznacza odrębną i nową formę rządów, która stała się możliwa w erze masowej demokracji i nowoczesnej technologii i XX-wiecznego nacjonalizmu. Choć należy zauważyć, że dwie ostatnie cechy nie występowały w sowieckim komunizmie.

Co znamienne, część badaczy pomija w swoich analizach zjawisko prawa w modelu totalitarnym. Być może wynika to z tego, że prawo w tym systemie służy jedynie realizacji celów politycznych partii rządzącej.

Spora grupa autorów zajmujących się islamem wskazywała na szereg podobieństw pomiędzy islamem rozumianym jako system polityczny a którymś z modeli totalitarnych poprzez zrównanie go z sowieckim komunizmem, włoskim faszyzmem lub niemieckim nazizmem. Georges Henri Bousquet, badacz prawa muzułmańskiego, wskazywał dwa aspekty islamu, które uważał za totalitarne: prawo islamu i islamskie pojęcie dżihadu, które ma na celu ostateczny podbój całego świata, aby poddać go panowaniu islamu²¹.

Z kolei Charles Watson, chrześcijański misjonarz w Egipcie, wskazywał, że totalitarny charakter islamu przejawia się w milionach macek, które wnikają w każdą sferę życia muzułmanina i kontrolują jego zachowania²². Podobne

²⁰ R. Bäcker, *op. cit.*, s. 10.

²¹ G.H. Bousquet, *L'Ethique sexuelle de l'Islam*, Paris 1990, s. 10.

²² Ch. Watson, *What is the Muslim World?*, New York 1937, za: „The Muslim World” 28, 1938, nr 1, s. 6.

stanowisko prezentował Christiaan Snouck Hurgronje, który dowodził, że w islamie panuje pełna kontrola życia człowieka we wszystkich jego aspektach²³.

Bertrand Russell przekonywał, że „bolszewizm łączy w sobie cechy rewolucji francuskiej z powstaniem islamu”. Brytyjski filozof podkreślał, że Marks uczył, iż nadejście komunizmu jest nieuchronne, co prowadziło do poglądów zbieżnych z poglądami pierwszych następców Mahometa. Russell udowadniał, że zestawiając bolszewizm z religią, należy porównywać go z islamem, a nie z buddyzmem czy chrześcijaństwem, ponieważ dwie ostatnie religie są bardziej religiami indywidualnymi, mistycznymi doktrynami zalecającymi miłość i współczucie, podczas gdy islam i bolszewizm mają kolektywny i praktyczny charakter, brakuje im duchowości i dążą do podboju całego świata²⁴.

Jules Monnerot w *Socjologii komunizmu* zrównuje połączenie religii i polityki w Rosji sowieckiej z modelem panującym w islamie, ponieważ komunizm, podobnie jak zwyczajny islam, nie czyni rozróżnienia między polityką a religią, oraz twierdzi, że jest zarówno uniwersalnym państwem, jak i prawdą uniwersalną²⁵.

Carl Gustaw Jung porównywał islam z niemieckim nazizmem, twierdząc w latach 30. ubiegłego stulecia, że nie wiadomo, czy Hitler zamierza założyć nowy islam, ale jest podobny do Mahometa, a nastroje w Niemczech są islamskie, wojenne i islamskie²⁶.

Natomiast Manfred Halpern w swojej pracy dotyczącej polityki zmian społecznych na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej użył określenia „totalitaryzm neoislamski”, stwierdzając, że „neoislamskie ruchy totalitarne są zasadniczo ruchami faszystowskimi”. Koncentrują się bowiem na mobilizowaniu mas i przemocy, aby zwiększyć siłę charyzmatycznego lidera i solidarność ruchu:

Podobnie jak faszyzm, neoislamski totalitaryzm reprezentuje instytucjonalizację walki, napięcia, i przemocy. Podobnie jak ruchy faszystowskie w innych krajach, neoislamski totalitaryzm kieruje całym życiem swoich członków²⁷.

Również wybitny francuski znawca islamu Maxime Rodinson porównywał islamizm z faszyzmem. Autor ten dowodził, że trendy w islamie, np. w takich ruchach jak Bractwo Muzułmańskie, były „trudne do ustalenia”. Dominującą tendencją jest w nich jednak pewien typ archaicznego faszyzmu, a zwłaszcza chęć utworzenia autorytarnego i totalitarnego państwa, w którym policja polityczna brutalnie pilnowałaby przestrzegania najbardziej ortodoksyjnej tradycji religijnej i wypływającego z niej porządku społeczno-moralnego²⁸.

²³ C. Snouck Hurgronje, *Selected Works*, Leiden 1957, s. 264.

²⁴ B. Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, London 1920, s. 5, 29, 114.

²⁵ J. Monnerot, *Sociology and Psychology of Communism*, Boston 1953, s. 18–22.

²⁶ C. Jung, *The Collected Works*, t. 18. *The Symbolic Life*, Princeton 1939, s. 281. Podobne poglądy wyrażał Karl Barth.

²⁷ http://www.geocities.com/martinkramerorg/2006_09_20.htm (dostęp: 12.05.2014).

²⁸ M. Rodinson, *Islam Resurgent?*, „Le Monde” 6–8 grudnia 1978.

Niezwykle interesujących spostrzeżeń dotyczących podobieństw pomiędzy komunizmem i islamem dokonał Bernard Lewis w artykule *Komunizm i islam* z 1954 r. (czyli z czasów zimnej wojny). Amerykański uczyony zauważył, że wpływający z islamu fundamentalizm stoi w opozycji do zachodniej koncepcji wolności i demokracji. W jego ocenie autorytaryzm, a może nawet totalitaryzm, ma swoje źródło w samej naturze islamskiego społeczeństwa, w islamskiej tradycji politycznej. Mimo że doświadczenie polityczne i tradycje islamu są odmienne od tradycji politycznych w Europie Wschodniej, to zawierają elementy, które w sprzyjających okolicznościach mogą przygotować drogę do komunizmu, chociaż podejmowano wiele prób udowodnienia, że islam i demokracja są identyczne — próby te zwykle oparte były na niezrozumieniu islamu lub demokracji albo obu tych zjawisk. Zdaniem tego badacza w rzeczywistości, z wyjątkiem wczesnego kalifatu, gdy anarchiczny indywidualizm plemiennej Arabii był ciągle skuteczny, polityczna historia islamu jest jednym wielkim pasmem autokracji. Co istotne, autokracji — nie despotyzmu, ponieważ władca był związany i podlegał szariatowi — niezmiennemu i doskonałemu prawu boskiemu. Muzułmańska tradycja nie zna parlamentów ani innych ciał reprezentacyjnych na poziomie lokalnym, istnieje tylko suwerenna władza, której poddany winien jest bezwzględne posłuszeństwo jako obowiązek religijny nałożony przez szariat.

W ocenie Lewisa islamscy ulemowie (uczeni, znawcy teologii i prawa) różnią się znacznie od sprawujących władzę w partii komunistycznej. Niemniej jednak przy bliższym zbadaniu można znaleźć pewne podobieństwa. Obie grupy wyznają totalitarną zasadę głoszącą, że posiadły całkowitą i ostateczną odpowiedź na wszystkie pytania dotyczące zarówno życia na ziemi, jak i po śmierci. Obie oferują swoim członkom i wyznawcom przyjemne poczucie przynależności do wspólnoty wiernych, zawsze lepszej od zewnętrznego świata niewiernych, czyli tych, którzy do niej nie należą. Obie doktryny oferują ekscytujące uczucie misji, celu, zaangażowania w kolektywną przygodę, aby przyspieszyć historycznie nieuchronne zwycięstwo prawdziwej wiary nad tymi, którzy wyznają błędną ideologię/religię. Tradycyjny islamski podział świata na Dom Islamu i Dom Wojny — dwie antagonistyczne grupy, z których pierwsza ma zbiorowy obowiązek wiecznej walki przeciwko drugiej — również wykazuje oczywiste podobieństwa do komunistycznego spojrzenia na sprawy światowe. Chociaż treść wiary jest zupełnie inna, to agresywny fanatyzm wiernego jest taki sam. Wezwanie do komunistycznego dżihadu, świętej wojny o wiarę — nową wiarę, ale przeciwko temu samemu zachodniemu, chrześcijańskiemu wrogowi, może trafić na podatny grunt²⁹. Swoje uwagi Lewis podtrzymał ponad 20 lat, później twierdząc, że źródła radykalnego panislamizmu wypływają m.in. z komunizmu i faszyzmu³⁰.

²⁹ B. Lewis, *Communism and Islam*, „International Affairs” 30, 1954, nr 1, s. 1–12.

³⁰ B. Lewis, *The Return of Islam*, „Commentary” 61, 1976, nr 1, s. 46.

Również niektórzy autorzy muzułmańscy uważają, że islam jest systemem wykazującym szereg zbieżności z różnymi wersjami totalitaryzmu. Uznany, XX-wieczny islamski autorytet, pakistański teolog i prawnik Sayyid Abul A'la Maududi zauważył, że w państwie islamskim wszystkie obszary życia człowieka są bardzo rygorystycznie określone. Jego celem jest kształtowanie każdego aspektu ludzkiej aktywności w zgodzie z szariatem. Z tych względów państwo islamskie wykazuje duże podobieństwo do państw faszystowskich i komunistycznych³¹.

Współczesny autor muzułmański nie zawahał się napisać, że islam jest systemem totalnym, który obejmuje wszystkie dziedziny życia. Poniższy cytat najlepiej odda tok jego myślenia:

Islam to państwo i ojczyzna lub rząd i wspólnota. Jest kulturą i prawem lub nauką i sędziostwem... Także prawdziwym fundamentem i prawidłową czią. Tak samo islam nie akceptuje dzielenia się religią. Muzułmanin nie godzi się na dwa rodzaje islamu. Islam postawił dokładną kontrolę nad słuchem, oczami i sercem. Buduje społeczeństwo dalekie od legendy, czyste od wątpliwości i niepewności... nie zawiera zasad niewyjaśnionych lub niejasnych³².

Konkluzje

Przedstawione opinie i stanowiska pozwalają podjąć próbę udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy islam ma charakter totalitarny bądź nawet jest z totalitaryzmem tożsamy. Pragnę jednak zastrzec na wstępie, że islam ujmę całościowo, nie tylko jako powstałą ponad 1400 lat temu religię, lecz także jako zbudowany na jej fundamencie system społeczno-polityczny³³ i będące jego głównym spoiwem prawo.

Tak rozumiany islam reguluje wszystkie sfery ludzkiego życia. Wypada przypomnieć, że w warunkach tradycyjnych religia na Bliskim Wschodzie była, a chyba również dzisiaj jest, totalnym stylem życia. Na przykład gildie kupieckie były organizacjami religijnymi, zwyczajowy strój był sankcjonowany religijnie, nauczanie miało podstawę religijną. Z powodu tego, że islam, inaczej niż chrześcijaństwo, nie uznawał stanu kapłańskiego, pewien odsetek mężczyzn uczestniczył w zawodach o charakterze religijnym. Szczególna rola w tym modelu przypada prawu³⁴, ponieważ zakres regulacji szariatu jest znacznie szerszy niż prawa w ro-

³¹ Cyt. za: B. Weingarten, *5 prominent authors on the parallels between Islam and Communism*, <http://www.theblaze.com/news/2015/01/22/5-prominent-authors-on-the-parallels-between-islam-and-communism/> (dostęp: 30.04.2017).

³² M.M. Attahhan, *Osobowość współczesnego muzułmanina*, Katowice 2001, s. 57.

³³ Odnosnie do islamu jako systemu politycznego por. M. Sadowski, *Ze studiów nad wczesnomuzułmańską doktryną państwa*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2004, nr 2, s. 243–278.

³⁴ Szerzej w tej materii zob. M. Sadowski, *Powstanie i rozwój islamskiej doktryny prawa /VII—IX w./*, „Przegląd Prawa i Administracji” 55, 2003, s. 3–31; *idem*, *Naskh — metoda usuwania sprzeczności w prawie islamu*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2014, z. 8, s. 57–75.

zumieniu okcydentalnym. Obejmuje on nie tylko stosunki wobec Boga i innych ludzi, ale też kwestie związane z własnym sumieniem. Zasadna jest zatem teza, że islam jest systemem totalnym, który wyznacza swoim wyznawcom jedynie bardzo wąski margines swobody. Ponieważ w mojej ocenie islam nie zna rozdziału na sferę polityki i tego, co niepolityczne, świadomie rezygnuję z używania terminu „islamizm”, który przez wielu autorów jest tożsamy z politycznym islamem i stoi w opozycji do islamu jako religii. Uważam, że takie różnicowanie nie tylko jest błędne, lecz także stoi w sprzeczności z ideą *Tawhid*: jedności religii, prawa i polityki, która jest jedną z fundamentalnych zasad islamu.

Czy tak rozumiany islam można uznać za model odpowiadający lub przynajmniej mocno zbliżony z totalitaryzmem? Wydaje się, że pewne punkty obu doktryn wykazują istotne podobieństwo. W mojej ocenie tymi wspólnymi punktami są: panująca ideologia, która obejmuje wszystkie sfery życia człowieka, głosi postulat walki z wrogiem w celu zwycięstwa jedynie słusznej ideologii. Ponadto wspólne islamowi i totalitaryzmowi są: antydemokratyczny charakter i upolitycznienie wszystkich sfer ludzkiej działalności, w konsekwencji czego zanika podział na prywatne i publiczne, brak społeczeństwa obywatelskiego (w islamie nigdy ono nie występowało) oraz monizm kulturowy i polityczny. Swoiste podobieństwo zachodzi w kwestii warstwy panującej, którą w systemach totalitarnych tworzą funkcjonariusze rządzącej partii politycznej, a w islamie — ulemowie, grupa znawców prawa i teologii, którzy dbają o czystość doktryny.

Pomimo tych oczywistych paraleli między islamem a totalitaryzmem można jednocześnie dostrzec wiele występujących różnic. W islamie trudną do przecenienia rolę odgrywa prawo, które ze względu na swoje boskie pochodzenie, inaczej niż w totalitaryzmie, nie może być dowolnie zmieniane. W historii islamu, ale również współcześnie, o czystości doktryny decydują niezależni od aparatu państwowego uczeni prawnicy. W mojej ocenie szczególna rola prawa w islamie jest głównym wyznacznikiem odróżniającym go od totalitaryzmu. Dodatkowo należy podkreślić, że prawo to ma religijne uzasadnienie przez wskazanie jego niezależnego od ludzi, boskiego pochodzenia. Muzułmanie wierzą, że wieczne, niezienne i doskonałe prawo zostało podyktowane ludziom przez Allaha i nie może podlegać fluktuacjom — inaczej niż w totalitaryzmie, w którym nowy, wspaniały świat powstanie w przyszłości na ziemi, islam bardziej ceni życie pozadoczesne, a doskonałość chce osiągnąć przez powrót do idealnego świata, jaki istniał w czasach Mahometa i czterech jego bezpośrednich następców (lata 622–651). Tym samym islam skierowany jest ku przeszłości, a totalitaryzm w przyszłość. Ponadto w mojej ocenie islamskie reżimy ze względu na ścisłe powiązanie religii z prawem i polityką nie muszą stosować terroru, a nawet często cieszą się znacznym poparciem społecznym. Wierni bardzo często sami stoją na straży niezmienności doktryny. Mający silne oparcie w religii przekaz ideologiczny pozostaje od wieków w rękach warstwy ulemów. Inne podejście niż totalitaryzm wykazuje islam również w stosunku do gospodarki, ponieważ wielu

muzułmanów przekonuje o zupełnej odrębności islamskiej ekonomii od innych systemów gospodarczych.

Przytoczone powyżej poglądy wydają się potwierdzać spostrzeżenie R. Bäckera, który stwierdził, że nie można utożsamiać totalitaryzmu z totalnością. O ile, jak trafnie zauważył ten autor, każdy system polityczny dąży do swego rodzaju społecznej czy politycznej totalności³⁵, o tyle nie każdy z nich może być utożsamiany z totalitaryzmem w jego klasycznym, XX-wiecznym ujęciu. W mojej ocenie zamiast utożsamiać islam z totalitaryzmem, lepiej określić go mianem totalnej teokracji, w której władzę wydawania orzeczeń dzierżą, często niezależni od aparatu państwowego, uczeni teologowie-prawnicy. Wobec przytoczonych uwag należy stwierdzić, że islam jako system polityczny nie jest w pełni tożsamy z totalitaryzmem jako modelem ustrojowym.

Bibliografia

- Abdel-Samad H., *Der islamische Faschismus: Eine Analyse*, München 2015.
- Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu*, t. 1, Warszawa 1993.
- Attahhan M.M., *Osobowość współczesnego muzułmanina*, Katowice 2001.
- Bäcker R., *Kategorie teoretyczne totalitaryzmu a badania empiryczne*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 38, 2016, nr 2.
- Bousquet G.H., *L’Ethique sexuelle de l’Islam*, Paris 1990.
- Brzeziński Z., Friedrich C., *Dyktatura totalitarna*, [w:] *Władza i polityka*, red. M. Ankiewicz, Warszawa 1988.
- Filipowicz S., *Historia myśli polityczno-prawnej*, Gdańsk 2001.
- Heywood A., *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*, Warszawa 2007.
- Jung C., *The Collected Works*, t. 18. *The Symbolic Life*, Princeton 1939.
- Kamenka, E., *Totalitaryzm*, [hasło w:] *Przewodnik po współczesnej filozofii politycznej*, red. R.E. Goodin, P. Pettit, Warszawa 1998.
- Kołąkowski L., *Totalitaryzm i zalety kłamstwa*, <http://aneks.kulturaliberalna.pl/wp-content/uploads/2016/02/36-kolakowski-With-Watermark.pdf>.
- Legutko R., *Totalitaryzm i dusza ludzka*, [w:] *Totalitaryzm a zachodnia tradycja*, red. M. Kuniński, Kraków 2006.
- Lewis B., *Communism and Islam*, „International Affairs” 30, 1954, nr 1.
- Lewis B., *The Return of Islam*, „Commentary” 61, 1976, nr 1.
- Monnerot J., *Sociology and Psychology of Communism*, Boston 1953.
- Rodinson M., *Islam Resurgent?*, „Le Monde” 6–8 grudnia 1978.
- Russell B., *The Practice and Theory of Bolshevism*, London 1920.
- Rzegocki A., *Totalitaryzm*, [hasło w:] *Słownik historii doktryn politycznych*, red. K. Chojnicka, M. Jaskólski, t. 6. *T-Ż*, z *Suplementem*, Warszawa 2015.
- Sadowski M., *Naskh — metoda usuwania sprzeczności w prawie islamu*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2014, z. 8.
- Sadowski M., *Powstanie i rozwój islamskiej doktryny prawa /VII — IX w./*, „Przegląd Prawa i Administracji” 55, 2003.

³⁵ R. Bäcker, *op. cit.*, s. 8.

- Sadowski M., *Ze studiów nad wczesnomuzułmańską doktryną państwa*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2004, nr 2.
- Scruton R., *Słownik myśli politycznej*, Poznań 2002.
- Scruton R., *Źródło totalitaryzmu*, [w:] *Totalitaryzm a zachodnia tradycja*, red. M. Kuniński, Kraków 2006.
- Shapiro L., *Totalitarianism*, London 1972.
- Słownik społeczny*, red. B. Szlachta, Kraków 2004.
- Snouck Hurgronje C., *Selected Works*, Leiden 1957.
- Talmon J.L., *Źródła demokracji totalitarnej*, Kraków 2015.
- Watson Ch., *What is the Muslim World?*, New York 1937.
- Weingarten B., *5 prominent authors on the parallels between Islam and Communism*, <http://www.theblaze.com/news/2015/01/22/5-prominent-authors-on-the-parallels-between-islam-and-communism/>.
- Zmierzczak M., *Ideologie totalitarne: faszyzm i narodowy socjalizm*, [w:] *Totalitaryzm a zachodnia tradycja*, red. M. Kuniński, Kraków 2006.

IS THE NATURE OF ISLAM TOTALITARIAN?

Summary

In the article the author presents selected threads in the debate about analogies between Islam understood as an overwhelming ideology and totalitarianism. In his view, despite many similarities Islam cannot be regarded as a totalitarian system, if totalitarianism denotes the form of political system that emerged in the 20th century. Islam is a unique ideological model and totalitarianism is not its best equivalent. It would be more appropriate to call Islam a system of total theocracy, in which the power to pronounce judgements is often vested in lawyer theologians independent of the state apparatus.

Keywords: totalitarianism, Islam, sharia law.

Miroslaw Sadowski
mirosław.sadowski@uwr.edu.pl